

**Discurs del Prof. Thomas F. Glick
en el solemne acte de la seuva investidura
com a doctor *Honoris Causa***

València, 14 de juny de 2010

2010

VNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

DIPÒSIT LEGAL: V- -2010
IMPRIMEIX: Igrafic Integral de Impresión, S.L.

Índex

- 5 DISCURS PRONUNCIAT EN EL SOLEMNE ACTE DE LA INVESTIDURA COM A DOCTORA *HONORIS CAUSA*
- 21 DISCURSO PRONUNCIADO EN EL SOLEMNE ACTO DE LA INVESTIDURA COMO DOCTORA *HONORIS CAUSA*

Excel·lentíssim Senyor Rector Magnífic,
Distingits col·legues,
Benvolguts amics,

ÉS PER A MI UN GRAN HONOR REBRE LA DISTINCIÓ
que avui em concedeix aquesta institució tan estimada,
en aquest esplèndid marc.

La meua relació amb aquesta històrica universitat ha estat estreta i contínua des del començament de la meua carrera acadèmica. El vincle ha estat especialment intens amb les àrees relacionades amb els pols intel·lectuals que defineixen la meua vida intel·lectual: la història medieval, la geografia històrica (en particular, el reg) i la història de la ciència contemporània.

El meu interès pels sistemes de regadiu valencians es remunta a l'any acadèmic 1959-60, quan un polítòleg que es deia Arthur Maass va posar en el diari estudiantil de Harvard

un anunci per buscar algú que li traduïra certs «documents espanyols». Els documents en qüestió eren les ordenances de les séquies de València publicades en el famós llibre de François-Jacques Jaubert de Passa, *Canales de riegos en Valencia y Aragón*. L'any següent (1960-1961), mentre jo era a Barcelona estudiant la llengua àrab, Maass era a València per investigar de primera mà les institucions del regadiu tradicional. El seu amfitrió a l'Horta va ser l'assessor jurídic del Tribunal de les Aigües, Vicente Giner Boira, a qui vaig conèixer quan vaig visitar Maass aquella primavera i amb el qual, anys més tard, vaig arribar a tenir una relació gairebé filial. A l'estiu de 1963, tot just casat, vaig tornar a València per preparar les bases de la meua futura investigació; em vaig presentar al despatx de Vicente Giner i li vaig anunciar que havia vingut amb «mi nueva mujer».

«¿Qué pasó con la antigua?», em va preguntar, donant-me tota una lliçó sobre els usos del castellà.

A la primavera de 1965 vaig tornar a València per començar la meua investigació sobre el regadiu medieval. El director d'una revista literària publicada a Cambridge (Massachusetts), a qui li agradava editar números monogràfics sobre temes nous, em va proposar preparar un número dedicat a la poesia contemporània valenciana. Amb aquest objectiu, va reclutar un jove poeta, Lluís Alpera; un jove sociolingüista, Lluís V. Aracil; i un jove historiador, Manuel Ardit (el primer historiador valencià que vaig

conèixer). El resultat va ser un número de la revista *Identity* publicat a València amb el títol *Antología de poesía realista valenciana*, que incloïa poesies d'autors escollits per Alpera, una anàlisi incisiva de la qüestió lingüística, efectuada per Aracil; un resum d'història del País Valencià, obra d'Ardit; i un impressionant elenc d'il·lustracions integrat per treballs d'Estampa Popular i l'Equip Crònica.

Per aquells dies, Aracil em va introduir en la tertúlia de Joan Fuster, entorn del qual gravitava l'efervescent intel·lectualitat valenciana del moment.

La trobada, en un bar de València, va ser inoblidable.

Quan tot just començava a exposar les raons del meu interès pels regns valencians, Fuster va exclamar:

«Griegos en Valencia! Muy interesante».

«No, no, no es eso», li vaig dir, intentant corregir. «Riegos, no griegos». Però ja era massa tard: la ment de Fuster, sempre en ebullició, ja s'havia llançat a teixir una complexa i erudita explicació de la possible relació de la Dama d'Elx amb l'art grec.

L'anècdota confirmava que la meua elecció de València com a àmbit per a la recerca havia estat correcta: em trobava en una terra de notable densitat històrica, poblada per individualitats memorables.

I m'hi vaig posar.

I. Regadiu i societat

El meu interès pel regadiu històric valencià no se centrava en l'agricultura en si, sinó en l'organització social i institucional de la distribució de les aigües de reg, seguint les pautes establertes per Maass (el llibre clàssic del qual, *And the Deserts Shall Rejoice*, un estudi comparatiu de les hortes de València, Alacant i Múrcia, va ser presentat en la traducció al castellà per la Biblioteca Valenciana fa poques setmanes). Maass hi plantejava que les ordenances i els reglaments de les comunitats de regants manifestaven una jerarquia d'objectius que al seu torn expressaven els seus valors socials. La meua tasca consistia a analitzar els «procediments operatius» prescrits per les normes consuetudinàries de les comunitats de regants de l'horta medieval de València, a fi d'analitzar els orígens i el desenvolupament dels principis d'equitat, justícia social, eficiència econòmica, control local, i la resolució de conflictes identificats per Maass en el regadiu contemporani.

Com que jo, obviament, no podia reproduir el *modus operandi* de Maass, basat en la realització d'entrevistes a persones rellevants, incloent-hi els mateixos regants, vaig buscar documentació històrica que permetera posar de manifest i amb detall la textura fina de la pràctica diària del reg. I la vaig trobar a l'Arxiu del Regne de València, gràcies a la seua directora d'aleshores, Rosa Rodríguez Troncoso i

als dos historiadors que en aquella època anaven cada dia a l'Arxiu, Josep Camarena Mahiques i José María Cueco Adrián: la sèrie de plets de la Governació del Regne, més coneguda pel nom que li atorga el catàleg: *Litium*.

La sèrie de plets constituïa tota una troballa per la seu riquesa, tot i que també plantejava un repte enorme per a un jove investigador forà amb el temps limitat i escassos fonaments de paleografia medieval. Els lligalls de *Litium* són enormes i molt densos, sovint escrits en «lletra molt espessa», segons la descripció coetànica. L'única manera de procedir, amb la finalitat d'obtenir una imatge sistemàtica, quasi serial, del regadiu de la baixa edat mitjana valenciana, era fullejar tots els volums possibles, foli per foli, i intentar identificar els plets d'aigües mitjançant la recerca de mots clau, com els noms de les séquies i algunes paraules molt repetides, en cas de *séquia* o *molí*.

Durant un període de dotze mesos vaig repassar tots els lligalls de *Litium* que vaig poder, des del primer exemplar conservat, de mitjan segle XIV, fins als del darrer quart del XV. Gràcies a aquesta marató arxivística vaig traure notes i transcripcions parcials de més d'un centenar de plets, caracteritzats pel nivell de detall de la informació institucional i social que aporten, sobretot per mitjà dels testimonis dels mateixos regants en els interrogatoris de l'acusació i la defensa.

Davant meu desfilava una cohort de llauradors que narraven en primera persona què havien fet, vist o escoltat al llarg dels seus anys d'experiència, que sovint es comptava per dècades. Resultava sorprendent, en primer lloc, comprovar l'exhaustivitat dels procediments operatius del reg substancials en les ordenances pròpies de cada séquia; en segon lloc, el desplegament per part dels llauradors d'allò que l'antropologia caracteritza com la «intensitat de saber» (*knowledge intensity*), materialitzat en l'aprofitament eficaç de l'enorme gamma de microecosistemes on es desenvolupa l'agricultura regada per xarxes de séquies; en tercer lloc, la relativa llibertat dels regants enfront de les intrusions i les interferències polítiques i governamentals, fonamentada en la seuva competència tècnica per al manteniment de l'operativitat del sistema hidràulic, i allunyada, doncs, de la tesi del despotisme hidràulic encunyada per Karl Wittfogel; i, en darrer lloc, l'existència de límits clars per a l'autonomia de les comunitats de regants, lluny de la visió utòpica i romàntica d'una horta valenciana essencialment refractària als controls externs, ja que la documentació deixava fora de tot dubte que el governador del Regne, almenys en temps medievals, tenia un clar paper supervisor de les comunitats i exercia un considerable poder jurisdiccional sobre el repartiment genèric de l'aigua, que garantia els equilibris heretats mitjançant la resolució dels litigis que enfrontaven diferents comunitats de regants o que emergien en el si

d'aquestes, i no podien ser resolts, per la seu gravetat, pels mecanismes interns prescrits per les ordenances.

II. El darwinisme

La meua relació específica amb la Universitat de València es remunta a l'hivern de 1966, quan em vaig presentar a la porta de l'Institut d'Història de la Medicina, en aquella època instal·lat al soterrani de la Facultat de Medicina, al costat del dipòsit de cadàvers. M'hi vaig arribar un parell de vegades, sempre massa enjorn i, com que no venia ningú, passava el temps contemplant el tràfec de finats al dipòsit. Però un dia, per fi, la porta es va obrir, i em vaig presentar a dos senyors, José María López Piñero i el seu adjunt, Luis García Ballester. El record d'aquell moment també m'ha quedat gravat a la memòria, perquè durant uns quants segons interminables ens vam quedar contemplant-nos tots tres en silenci total, atònits. Pel que fa a mi, mai no havia vist cap historiador vestit de metge, amb bata blanca, fet que em va provocar una dissonància cognitiva temporal; mentre que, per a ells, supose, potser el xoc cognitiu va ser més gran encara: que un investigador forà, americà per més senyes, s'interessara en aquella època per la ciència espanyola contemporània, els degué semblar un fenomen extraordinari.

Aquella vesprada, superat ja l'esbalaïment, López Piñero va traçar davant meu el programa d'investigació que he seguit fins ara. Cal tenir present que jo volia estudiar la recepció de Darwin a Espanya, però aleshores encara no hi havia cap model per a l'estudi de la difusió de les idees científiques. López Piñero em va ensenyar que aquest procés s'ha d'estudiar per disciplines, dins les quals les idees adquireixen inflexions modelades per les cultures disciplinàries específiques. Després de la trobada, vaig quedar integrat de *facto* en un «grup d'afinitat» que va produir els seus fruits més notables en els anys setanta, quan López Piñero i qui els parla editarem, juntament amb Víctor Navarro i Eugenio Portela, el *Diccionario Histórico de la Ciencia Española*, empresa inspirada en el famós *Dictionary of Scientific Biography*, el darrer tom del qual acabava de veure la llum. Més tard, en 1979 i 1980, gràcies a un any sabàtic, em vaig integrar físicament en l'ambient intel·lectual de la Càtedra d'Història de la Medicina, en la qual em van assignar un despatx.

El lideratge del darwinisme valencià es troava a la Facultat de Medicina, on Peregrín Casanova, catedràtic d'Anatomia Comparada i corresponsal d'Ernst Haeckel, paladí de Darwin a Alemanya, va inculcar les pautes de la nova biologia evolucionista en tota una sèrie de promocions de metges, sobre la base de Haeckel i dels textos d'anatomia comparada elaborats, des d'una perspectiva evolucionista, per l'alemany Carl Gegenbauer i el francès Leo Testut.

Aquest era l'ambient darwinista de la Facultat de Medicina que va trobar Ramón y Cajal durant el seu període de docència a la Universitat de València, entre 1884 i 1887. L'homenatge a Darwin amb motiu del centenari del seu naixement, organitzat en 1909 per alumnes de Medicina, va ser l'únic acte commemoratiu celebrat a Espanya. En un gran acte que tingué lloc ací, en aquest mateix Paraninfo, el ponent principal, Miguel de Unamuno, va lloar Darwin –no solament pel seu geni, sinó per haver estat una figura pública coneguda per la seua bondat i el seu sentit ètic. L'homenatge va ser motiu d'una encesa polèmica en la premsa, que va enfocar la premsa liberal –*El Pueblo*, el diari de Vicent Blasco Ibáñez, i *El Radical*– contra els neocatòlics, que van atacar l'«homenatge al dimoni» celebrat a la Facultat de Medicina.

III. L'Horta com a problema

Després d'alguns anys d'intensa feina amb l'equip de López Piñero, de mica en mica vaig reprendre les meues investigacions sobre les séquies. Una part de l'enfocament havia consistit a identificar elements de procedència àrab o berber en l'organització del repartiment d'aigua. Vaig trobar que la base del repartiment d'aigua –la divisió proporcional– continuava en vigor com «en temps de sarrahins», segons un

famós fur de Jaume I. Però l'administració de les comunitats de regants, organitzada d'acord amb pautes tribals en el món àrab, va ser transformada pels cristians en un model gremial, el més adequat i culturalment pròxim per a organitzar aquestes «comunitats consensuals» després de la Conquesta. Aquesta perspectiva andalusí em va acostar, en els anys vuitanta, al Departament d'Història Medieval de la Universitat de València. Investigadors com Antoni Furió, Ferran Garcia Oliver i Enric Guinot, o, més endavant, Josep Torró, havien incorporat els plantejaments de la nova arqueologia islàmica encunyada per Pierre Guichard, per la qual jo també em sentia atret (en part pel seu impacte demolidor sobre els antics tòpics del medievalisme espanyol). Al mateix temps, vaig entrar en contacte amb dos geògrafs «hidraulistes», Vicenç M. Rosselló i Joan F. Mateu, amb unes perspectives originals que m'estimulaven d'allò més. L'intens debat sobre els molins hidràulics valencians, que relacionaven d'una manera molt especial la història de la tècnica i la història del canvi social esdevingut amb la Conquesta cristiana de València, no va fer sinó reforçar aquests lligams.

Les nombroses visites a València dutes a terme al llarg de 50 anys m'han permès ser testimoni de la progressiva degradació i pèrdua de l'Horta. València, en aquest sentit, ha seguit la sort de les més importants hortes periurbanes del món mediterrani. Així, la *Ghuta* de Damasc (els fonaments del repartiment de l'aigua de la qual es van implantar a l'horta

del cap i casal) o l'horta de Palerm estan en via de completa extinció.

Al final de la dècada dels seixanta, l'Horta de València va iniciar un declivi accelerat. Però va ser en els anys noranta que l'Horta va canviar de significació per a mi i va passar de ser un tema d'investigació teòric a una qüestió d'aguda preocupació patrimonial. El canvi es va donar quan vaig visitar, en 1996, l'horta de Campanar i vaig comprovar, per a sorpresa meua, que els vells molins, alqueries i canals de reg esmentats pel *Repartiment* i els meus plets medievals eren una realitat tangible. Tangible i amenaçada, ja que l'expansió de la ciutat, segons el Pla general d'ordenació urbana, prefigurava la destrucció, en part per inconsciència, d'un paisatge mil·lenari de textures meravelloses. Vaig trobar que en aquell racó de l'Horta es donava una concentració sorprenent d'immobles històrics amb uns valors que rememoraven el floriment econòmic i cultural de la València de la baixa edat mitjana, en el marc d'un paisatge de singular personalitat i bellesa: característiques que el feien mereixedor de ser conservat. I no era una simple impressió meua: tots els experts amb qui vaig parlar coincidien a assenyalar que, al llarg del camí del Pouet, es disposava un repertori únic d'immobles representatius de tipologies canòniques de l'arquitectura de l'Horta, entre els segles XIII i XIX.

Dissortadament, tot va acabar amb la destrucció de l'horta del Pouet de Campanar en 1998, aquesta vegada no

per inconsciència, sinó a causa d'una malèvola operació en què els hortolans no van tenir ni la més petita oportunitat de fer valer els seus drets davant la confiscació programada dels seus camps, la condemna de les seues històriques alqueries, séquies i molins, i la destrucció de la seu forma de vida. I, pitjor encara, la història es repetia pocs anys després, amb més violència i impacte social si pot ser, en l'àmbit de la medieval Punta d'en Silvestre.

L'extinció generalitzada del regadiu tradicional valencià, sepultat pel ciment i l'asfalt o transmutat en un neoregadiu tubiforme estranyament implantat en el territori, va acompanyada d'una trista sèrie d'expropiacions i expulsions dels agricultors tradicionals en bona part de localitats valencianes posseïdores d'hortes històriques. En conjunt, el fenomen presenta un inquietant paral·lelisme amb l'expulsió de musulmans i moriscos entre 1238 i 1609, dels quals els llauradors són hereus directes.

El resultat d'aquest panorama depriment, funest pel que fa a la degradació i la despersonalització del paisatge valencià, pot arribar a ser més funest encara, ja que s'ha sembrat la llavor de la catàstrofe ambiental. Segons el director de la Fundació Centre d'Estudis Ambientals de la Mediterrània, Millán Millán, la desaparició, per supressió o «modernització», del regadiu tradicional ha portat a una alteració significativa del règim de precipitacions. Ja no plou com abans a la capçalera dels rius valencians, ara plou poc, i de forma concentrada i

explosiva a la franja costanera. La causa seria, precisament, la pèrdua de l'aportació de vapor d'aigua procedent de les hortes tradicionals i les marjals litorals a les masses d'aire carregades de vapor d'aigua que cada dia entren cap a occident des del Mediterrani. Aquestes masses tornen en un cicle convectiu cap al mar sense haver descarregat pluja a les serres de l'interior, com feien abans, perquè el vapor atmosfèric no arriba al punt de saturació que permet la formació dels núvols de pluja; i tot, convé subratllar-ho, a causa de la pèrdua de la fracció de vapor que abans aportava l'evapotranspiració a les terres de reg i les maresmes del litoral. És un mecanisme semblant al que regeix la precipitació en àrees tropicals on hi ha masses boscoses, molt més conegut.

La situació evoca de nou una ironia històrica. L'estil d'agricultura practicada a l'horta medieval era en part una herència de l'agricultura hispanoàrab, que els agrònoms andalusins anomenaven *filaha hindiyya* (agricultura índia). Aquesta agricultura consistia en el conreu de collites naturals de l'Índia monsònica (canya de sucre, arròs i arbres cítrics), vinculades, en la seua difusió cap a l'occident, a l'extensió dels sistemes de regadiu, a causa del clima semiàrid amb sequera estival característic de l'àrea mediterrània. Aquestes collites no podien prosperar en terres valencianes sense el concurs de la irrigació, les tècniques de la qual es van difondre juntament amb els conreus. La ironia consisteix en el fet que, en l'actualitat, en les mateixes terres monsòniques del

nord-oest de l'Índia on es va originar la *filaha hindiyya*, els monsons, segons sembla, ja no penetren tant com abans a l'interior.

Riscos de tipus físic i ambiental a banda, la desaparició del regadiu tradicional implica inevitablement la desagregació, l'atomització i, finalment, la desaparició dels lligams socials que uneixen les comunitats de regants. En un sistema de regatgegota agota, el regant ja no ha d'obrir la boquera: l'aigua li arriba automàticament en virtut de l'obertura d'una electrovàlvula controlada per ordinador. A primera vista, sembla que amb això millora la condició del llaurador, però les anàlisis solen deixar de banda el cost que suposa la pèrdua d'autonomia dels regants, ja que el control del sistema correspon ara als enginyers. En un context de competència creixent per l'aigua, no alimentada, precisament, per regants tradicionals valencians, el discurs dominant titlla els llauradors gairebé de malbaratadors contumaços. Les séquies es veuen demonitzades i la pressió social impulsa els regants a substituir els sistemes vells, d'eficàcia provada i cost limitat al manteniment, per uns nous sistemes l'eficàcia global dels quals (incloent-hi la variable ecològica) encara s'ha de demostrar, i la seu construcció suposa una inversió considerable, sense cap certesa (de moment) que els rendiments s'incrementen a la llarga de manera sostenible.

Quant a mi, jo mai no gosaria dir, a la terra del Tribunal de les Aigües, que els regants tradicionals malgasten els cabals. Hauríem de reflexionar-hi.

* * *

Per a mi, com a medievalista, València ha estat Eldorado. Colom va pensar que l'Orinoco era l'entrada al paradís terrestre. Contemplant l'Horta des de Godella a la darreria dels seixanta, on residia amb la meua dona Betty, en una casa situada sobre la séquia de Montcada, el Túria era l'entrada a un paradís real, del qual he obtingut molt més profit que el desgraciat Colom del seu Orinoco. La riquesa de les col·leccions documentals, i la possibilitat de veure amb els meus propis ulls les séquies, els assuts, els partidors i els molins que trobava diàriament en els folis de *Litium*, m'han proporcionat un privilegi denegat a la major part dels investigadors en història medieval. D'altra banda, la història de la ciència valenciana contemporània em va obrir una finestra a un món intel·lectual vibrant i dedicat a una causa que, com els seus mateixos protagonistes van reconèixer, prometia un món millor, i una millor vida per als seus habitants. En ambdós camps, però, jo hauria tingut molt menys èxit si no haguera comptat amb el saber i l'obsequi constant d'amistat i col·laboració d'uns col·legues extraordinaris que representen per a mi el màxim tresor d'aquesta estimada i venerable universitat.

Excelentísimo señor rector Magnífico;
Distinguidos colegas;
Queridos amigos:

ES PARA MÍ UN GRAN HONOR RECIBIR LA DISTINCIÓN que hoy me concede esta institución tan querida, en este espléndido marco.

Mi relación con esta histórica universidad ha sido estrecha y continua desde los comienzos de mi carrera académica. El vínculo ha sido especialmente intenso con las áreas relacionadas con los polos intelectuales que definen mi vida intelectual: la Historia Medieval, la Geografía Histórica (en particular, el riego), y la Historia de la Ciencia contemporánea.

Mi interés por los sistemas de regadío valencianos se remonta al año académico de 1959-60 cuando un politólogo llamado Arthur Maass puso en el diario estudiantil de

Harvard un anuncio buscando a alguien que le tradujera ciertos “documentos españoles.” Los documentos en cuestión resultaban ser las ordenanzas de las acequias de Valencia publicadas en el famoso libro de Francois-Jacques Jaubert de Passa, *Canales de riegos en Valencia y Aragón*. El año siguiente (1960-61), mientras yo me hallaba en Barcelona estudiando la lengua árabe, Maass se encontraba en Valencia investigando de primera mano las instituciones del regadío tradicional. Su anfitrión en la Huerta fue el entonces asesor jurídico del Tribunal de las Aguas, Vicente Giner Boira, a quien conocí cuando visité a Maass aquella primavera y con quien, años más tarde, llegué a tener una relación casi filial. En el verano de 1963, recién casado, regresé a Valencia para preparar las bases de mi futura investigación, me presenté en el despacho de Vicente Giner, y le anuncié que había venido con “mi nueva mujer”.

“Qué pasó con la antigua?” me preguntó, dándome toda una lección sobre los usos del castellano.

Volví a Valencia en la primavera de 1965 para comenzar mi investigación sobre el regadío medieval. El director de una revista literaria publicada en Cambridge (Massachusetts), a quien le gustaba editar números monográficos sobre temas novedosos, me propuso preparar un número dedicado a la poesía contemporánea valenciana. Con tal objetivo, recluté a un joven poeta, Lluís Alpera; un joven socio-lingüista, Lluís V. Aracil; y un joven historiador, Manuel Ardit (el

primer historiador valenciano a quien conocí). El resultado fue un número de la revista Identity publicado en Valencia con el título Antología de Poesía Realista Valenciana, que incluía poesías de autores escogidos por Alpera, un incisivo análisis de la cuestión lingüística, efectuado por Aracil; un resumen de historia del País Valenciano, obra de Ardit; y un impresionante elenco de ilustraciones integrado por trabajos de Estampa Popular y el Equipo Crónica.

Por aquellos días, Aracil me introdujo en la tertulia de Joan Fuster, en torno al cual gravitaba la efervescente intelectualidad valenciana del momento.

El encuentro, en un bar de Valencia, fue inolvidable.

Cuando apenas comenzaba a exponer las razones de mi interés por los riegos valencianos, Fuster exclamó:

“¡Griegos en Valencia! Muy interesante”.

“No, no, no es eso”, le dije, intentando corregirle. “Riegos, no griegos”. Pero ya era demasiado tarde: la mente de Fuster, siempre en ebullición, se había lanzado ya a tejer una compleja y erudita explicación de la posible relación de la Dama de Elche con el arte griego.

La anécdota confirmaba que mi elección de Valencia como ámbito para la investigación había sido correcta: me encontraba en una tierra de notable densidad histórica, poblada por individualidades memorables.

Y comencé a trabajar.

I. Regadío y sociedad

Mi interés por el regadío histórico valenciano no se centraba en la agricultura en sí, sino en la organización social e institucional de la distribución de las aguas de riego, siguiendo las pautas establecidas por Maass (cuyo libro clásico, ...*And the Deserts Shall Rejoice*, un estudio comparativo de la huertas de Valencia, Alicante y Murcia, fue presentado en su traducción al castellano por la Biblioteca Valenciana hace pocas semanas). Maass planteaba que las ordenanzas y reglamentos de las comunidades de regantes manifestaban una jerarquía de objetivos que a su vez expresaban sus valores sociales. Mi tarea consistía en analizar los “procedimientos operativos” prescritos por las normas consuetudinarias de las comunidades de regantes de la Huerta medieval de Valencia, con la finalidad de analizar los orígenes y el desarrollo de los principios de equidad, justicia social, eficiencia económica, control local, y la resolución de conflictos identificados por Maass en el regadío contemporáneo.

Como yo, obviamente, no podía reproducir el *modus operandi* de Maass, fundamentado en la realización de entrevistas a personas relevantes, incluyendo a los mismos regantes, busqué documentación histórica que permitiese poner de manifiesto y con detalle la textura fina de la práctica diaria del riego. Y la encontré en el Archivo del Reino de Valencia, gracias a la entonces directora, Rosa Rodríguez

Troncoso y a los dos historiadores que en aquella época acudían a diario al Archivo, Josep Camarena Mahiques y José María Cueco Adrián: la serie de *Plets* de la Gobernación del Reino, más conocida por el nombre que le otorga el catálogo: *Litium*.

La serie de pleitos constituía todo un hallazgo por su riqueza, aunque también planteaba un reto enorme para un joven investigador foráneo con el tiempo limitado y escasos fundamentos de paleografía medieval. Los legajos de *Litium* son enormes y muy densos, a menudo escritos en *llettra molt espesa*, según la descripción coetánea. La única manera de proceder, con la finalidad de obtener una imagen sistemática, quasi serial, del regadío bajomedieval valenciano, era ojear todos los volúmenes posibles, folio por folio, intentando identificar los pleitos de aguas mediante la búsqueda de palabras clave, como los nombres de las acequias y algunas palabras muy repetidas, caso de *séquia* o *molí*.

Durante un período de doce meses repasé todos los legajos de *Litium* que pude, desde el primer ejemplar conservado, de mediados del siglo XIV, hasta los del último cuarto del XV. Gracias a este maratón archivístico saqué notas y transcripciones parciales de más de un centenar de pleitos, caracterizados por el nivel de detalle de la información institucional y social que aportan, en buena medida a través de los testimonios vertidos por los regantes mismos en los interrogatorios de la acusación y la defensa.

Ante mis ojos desfilaba una cohorte de *llauradors* que narraban en primera persona lo que habían hecho, visto u oído a lo largo de sus años de experiencia, que a menudo se contaba por décadas. Resultaba sorprendente, en primer lugar, comprobar la exhaustividad de los procedimientos operativos del riego substanciados en las ordenanzas propias de cada acequia; en segundo lugar, el despliegue por parte de los labradores de lo que la Antropología caracteriza como la “intensividad de saber” (*knowledge intensivity*), materializado en el eficaz aprovechamiento de la enorme gama de micro-ecosistemas donde se desarrolla la agricultura regada por redes de acequias; en tercer lugar, la relativa libertad de los regantes frente a las intrusiones y las interferencias políticas y gubernamentales, cimentada en su competencia técnica para el mantenimiento de la operatividad del sistema hidráulico, y alejada, pues, de la tesis del despotismo hidráulico acuñada por Karl Wittfogel; y, en último lugar, la existencia de claros límites para la autonomía de las comunidades de regantes, lejos de la visión utópica y romántica de una huerta valenciana esencialmente refractaria a los controles externos, ya que la documentación dejaba fuera de toda duda que el *Gobernador del Regne*, al menos en tiempos medievales, desempeñaba un claro papel supervisor de las comunidades, y ejercía un considerable poder jurisdiccional sobre el reparto genérico del agua, garantizando los equilibrios heredados mediante la resolución de los litigios que enfrentaban a diferentes

comunidades de regantes o que emergían en el seno de las mismas, no pudiendo ser resueltos, por su gravedad, por los mecanismos internos prescritos por las ordenanzas.

II. El Darwinismo

Mi relación específica con la Universitat de València se remonta al invierno de 1966, cuando me presenté en la puerta del Instituto de Historia de la Medicina, en aquella época instalado en el sótano de la Facultad de Medicina, junto al depósito de cadáveres. Me acerqué por allí un par de veces, siempre demasiado temprano y, como no venía nadie, pasaba el tiempo contemplando el trasiego de finados en la morgue. Pero un día, por fin, la puerta se abrió, y me presenté a dos señores, José María López Piñero y su adjunto, Luis García Ballester. El recuerdo de aquel momento también ha quedado grabado en mi memoria, porque durante unos interminables segundos nos quedamos contemplándonos los tres en silencio total, atónitos. Por lo que a mí respecta, jamás había visto a ningún historiador vestido de médico, llevando bata blanca, lo que me provocó una disonancia cognitiva temporal; mientras que, para ellos, presumo, tal vez el choque cognitivo fue aún mayor: que un investigador foráneo, americano por más señas, se interesase en aquella

época por la ciencia española contemporánea, debió parecerles un fenómeno extraordinario.

Aquella tarde, superado ya el pasmo, López Pinero trazó ante mí el programa de investigación que he seguido hasta este momento. Cabe tener presente que yo quería estudiar la recepción de Darwin en España, pero en aquella época todavía no existía ningún modelo para el estudio de la difusión de las ideas científicas. López Piñero me enseñó que tal proceso se debe estudiar por disciplinas, dentro de las cuales las ideas adquieran inflexiones modeladas por las culturas disciplinares específicas. Tras el encuentro, quedé integrado de *facto* en un “grupo de afinidad” que produjo sus frutos y más notables en los años setenta, cuando López Pinero y quien les habla editamos, junto con Víctor Navarro y Eugenio Portela, el *Diccionario Histórico de la Ciencia Española*, empresa inspirada en el famoso *Dictionary of Scientific Biography*, cuyo último tomo acababa de ver la luz. Más tarde, en 1979 y 1980, gracias a un año sabático, me integré físicamente en el ambiente intelectual de la Cátedra de Historia de la Medicina, en la que me asignaron un despacho.

El liderazgo del darwinismo valenciano estaba en la Facultad de Medicina, donde Peregrín Casanova, catedrático de anatomía comparada y corresponsal de Ernst Haeckel, paladín de Darwin en Alemania, inculcó las pautas de la nueva biología evolucionista en toda una serie de promociones de

médicos, sobre la base de Haeckel y de los textos de anatomía comparada elaborados, desde una perspectiva evolucionista, por el alemán Carl Gegenbauer y el francés León Testut. Tal era el ambiente darwinista de la Facultad de Medicina que encontró Ramón y Cajal durante su período de docencia en la Universitat de València, entre 1884 y 1887. El homenaje a Darwin con motivo del centenario de su nacimiento, organizado en 1909 por alumnos de medicina, fue el único acto conmemorativo celebrado en España. En un gran acto celebrado aquí en este mismo paraninfo, el principal ponente, Miguel de Unamuno, alabó a Darwin – no sólo por su genio, sino por haber sido una figura pública conocida por su bondad y su sentido ético. El homenaje fue motivo de una encendida polémica en la prensa, que enfrentó a la prensa liberal –*El Pueblo*, el diario de Vicente Blasco Ibáñez, y *El Radical*– contra los neo-católicos que atacaron el “homenaje al diablo” celebrado en la Facultad de Medicina.

III. La Huerta como problema

Tras años de intenso trabajo con el equipo de López Piñero, poco a poco retomé mis investigaciones sobre las acequias. Parte de enfoque había consistido en la identificación de elementos de procedencia árabe o bereber en la organización del reparto de agua. Hallé que la base del reparto de agua –la

division proporcional– continuaba en vigor como “en temps de sarrahins”, según un famoso fuero de Jaime I. Pero la administración de las comunidades de regantes, organizada según pautas tribales en el mundo árabe, fue transformada por los cristianos en un modelo gremial, el más adecuado y culturalmente próximo para organizar tales “comunidades consensuales” tras la Conquista. Fue esta perspectiva andalusí la que me aproximó, ya en los años ochenta, al Departamento de Historia Medieval de la Universitat de València. Investigadores como Antoni Furió, Ferran Garcia Oliver y Enric Guinot, o, más tarde, Josep Torró, habían incorporado los planteamientos de la nueva arqueología islámica acuñada por Pierre Guichard, a la cual yo también me sentía atraído (en parte por su impacto demoledor sobre los antiguos tópicos del medievalismo español). Al mismo tiempo, entré en contacto con dos geógrafos “hidraulistas”, Vicenç M. Rosselló y Joan F. Mateu, cuyas originales perspectivas me estimulaban sobremanera. El intenso debate en torno a los molinos hidráulicos valencianos, que relacionaban de una manera muy especial la Historia de la Técnica y la Historia del cambio social acaecido con la Conquista cristiana de Valencia, no hizo sino reforzar dichos lazos.

Las numerosas visitas a Valencia llevadas a cabo a lo largo de 50 años me han permitido ser testigo de la progresiva degradación y pérdida de la Huerta. Valencia, en este sentido, ha seguido la suerte de las más importantes huertas

periurbanas del mundo Mediterráneo. Así, la *Ghuta* de Damasco (cuyos fundamentos del reparto del agua se implantaron en la huerta del *Cap i Casal*) o la huerta de Palermo están en vías de completa extinción.

A finales de la década de los sesenta, la Huerta de Valencia inició un acelerado declive. Pero fue en los años noventa cuando la Huerta cambió de significación para mí, pasando de ser un tema de investigación en plano teórico a una cuestión de aguda preocupación patrimonial. El cambio se produjo cuando visité, en 1996, la Huerta de Campanar, y comprobé, para mi asombro, que los viejos molinos, alquerías y canales de riego citados por el *Repartiment* y mis pleitos medievales eran una realidad tangible. Tangible y amenazada, puesto que la expansión de la ciudad, según el Plan general de Ordenación Urbana, prefiguraba la destrucción, en parte por inconsciencia, de un paisaje milenario de texturas maravillosas. Encontré que en aquel rincón de la Huerta se daba una concentración sorprendente de inmuebles históricos cuyos valores rememoraban el florecimiento económico y cultural de la Valencia bajomedieval, en el marco de un paisaje de singular personalidad y belleza: características que lo habían merecido de ser conservado. Y no era una simple impresión mía: todos los expertos con los que hablé coincidían en señalar que, a lo largo del *Camí del Pouet*, se disponía un repertorio único de inmuebles representativos

de tipologías canónicas de la arquitectura de la Huerta, entre los siglos XIII y XIX.

Lamentablemente, todo terminó con la destrucción de la huerta del Pouet de Campanar en 1998, esta vez no por inconsciencia, sino debido a una malévolas operación en la cual los *hortolans* no tuvieron la más mínima oportunidad de hacer valer sus derechos frente a la confiscación programada de sus campos, la condena de sus históricas alquerías, acequias y molinos, y la destrucción de su modo de vida. Y, lo que es peor, la historia se repetía pocos años después, con más violencia e impacto social si cabe, en el ámbito de la medieval Punta d'en Silvestre.

La extinción generalizada del regadío tradicional valenciano, sepultado por el cemento y el asfalto o transmutado en un neorregadío tubiforme extrañamente implantado en el territorio, va acompañada de una triste serie de expropiaciones y expulsiones de los agricultores tradicionales en buena parte de localidades valencianas poseedoras de huertas históricas. En conjunto, el fenómeno presenta un inquietante paralelismo con la expulsión de musulmanes y moriscos entre 1238 y 1609, de quienes los labradores son herederos directos.

El resultado de este deprimente panorama, funesto en cuanto a la degradación y la despersonalización del paisaje valenciano, puede llegar a ser más funesto todavía, al haber sembrado la semilla de la catástrofe ambiental. Según el

director de la Fundación Centro de Estudios Ambientales del Mediterráneo, Millán Millán, la desaparición, por supresión o “modernización”, del regadío tradicional ha conducido a una significativa alteración del régimen de precipitaciones. Ya no llueve como antes en las cabeceras de los ríos valencianos, y lo poco que llueve lo hace de manera concentrada y explosiva en la franja costera. La causa sería, precisamente, la pérdida del aporte de vapor de agua procedente de las huertas tradicionales y los marjales litorales a las masas de aire cargadas de vapor de agua que cada día entran hacia occidente desde el Mediterráneo. Estas masas regresan en un ciclo convectivo hacia el mar sin haber descargado lluvia en las sierras del interior, como hacían antes, porque el vapor atmosférico no alcanza el punto de saturación que permite la formación de las nubes de lluvia; y todo, conviene subrayarlo, debido a la pérdida de la fracción de vapor que antes aportaba la evapotranspiración en las tierras de riego y las marismas del litoral. Es un mecanismo parecido al que rige la precipitación en áreas tropicales donde existen masas boscosas, mucho más conocido.

La situación evoca de nuevo una ironía histórica. El estilo de agricultura practicado en la Huerta medieval era en parte una herencia de la agricultura hispano-árabe, que los agrónomos andalusíes denominaban *filaha hindiyya* (agricultura india). Tal agricultura consistía en el cultivo de cosechas naturales de la India monzónica (caña de azúcar, arroz y cítricos),

vinculadas, en su difusión hacia occidente, a la extensión de los sistemas de regadío, debido al clima semiárido con sequía estival característico del área mediterránea. Estas cosechas no podían prosperar en tierras valencianas sin el concurso de la irrigación, cuyas técnicas se difundieron junto con los cultivos. La ironía consiste en que, en la actualidad, en las mismas tierras monzónicas del noroeste de la India donde se originó la *filaha hindiyya*, los monzones, al parecer, ya no penetran tanto como antes en el interior.

Riesgos de tipo físico y ambiental aparte, la desaparición del regadío tradicional implica inevitablemente la desagregación, la atomización y, finalmente, la desaparición los lazos sociales que unen a las comunidades de regantes. En un sistema de riego por goteo, el regante ya no tiene que abrir su boquera: el agua le llega automáticamente en virtud de la apertura de una electroválvula controlada por ordenador. A primera vista, parece que con ello mejora la condición del labrador; pero los análisis suelen dejar de lado el coste que supone la pérdida de autonomía de los regantes, puesto que el control del sistema corresponde ahora a los ingenieros. En un contexto de competencia creciente por el agua, no alimentada, precisamente, por los regantes tradicionales valencianos, el discurso dominante tacha a los labradores poco menos que de malgastadores contumaces. Las acequias se ven demonizadas, y la presión social impulsa a los regantes a sustituir los viejos sistemas, de eficacia probada y coste

limitado al mantenimiento, por unos nuevos sistemas cuya eficacia global (incluyendo la variable ecológica) está todavía por demostrar, y cuya construcción supone una inversión considerable, sin ninguna certeza (por el momento), de que los rendimientos se incrementen de manera sostenible en la larga duración.

Por lo que a mí respecta, yo nunca me atrevería a decir, en la tierra del Tribunal de las Aguas, que los regantes tradicionales malgastan los caudales. Deberíamos reflexionar acerca de ello.

* * *

Para mí, como medievalista, Valencia ha sido Eldorado. Colón pensó que el Orinoco era la entrada al paraíso terrestre. Contemplando la Huerta desde Godella a finales de los sesenta, donde residía con mi mujer Betty, en una casa ubicada sobre la acequia de Moncada, el Turia era la entrada a un paraíso real, del cual he obtenido mucho más provecho que el desdichado Colón de su Orinoco. La riqueza de las colecciones documentales, y la posibilidad de ver con mis propios ojos las acequias, los azudes, los partidores y los molinos que encontraba diariamente en los folios de Litium me han proporcionado un privilegio denegado a la mayoría de los investigadores en Historia Medieval. Por otro lado, la Historia de la Ciencia valenciana contemporánea me abrió una ventana a un mundo intelectual vibrante y

dedicado a una causa que, como sus mismos protagonistas reconocieron, prometía un mundo mejor, y una mejor vida para sus habitantes. En ambos campos, empero, yo habría tenido mucho menos éxito de no haber contado con el saber y el obsequio constante de amistad y colaboración de unos colegas extraordinarios que representan para mí el máximo tesoro de esta querida y venerable universidad.

DIPÒSIT LEGAL: V- -2010
IMPRIMEIX: Igrafic Integral de Impresión, S.L.

